

of more than ten years. After the analyses of biographical data, the author concluded, that most of Chekist chiefs were poorly educated, were non-proletarian in origin and were members of the Communist Party. More than half of them were Jews.

While reconstructing a psychological portrait of a security officer, the author emphasized the growing tendency to violent, sometimes sadistic manners, rudeness in communication with others. Almost everyone suffered from nervous diseases. The formation of the psychotype of the Chekists occurred under the influence of military and revolutionary events, the crisis of old established order, the devaluation of human life. Career ambitions were combined with manipulations by the leadership and party leaders to «intensify» the fight against «enemies of the people» and «anti-Soviet elements». In turn, this led to the use of various forms of violence against the detainees.

Key words: social and psychological portrait, employee, security officer, DPU–NKVD bodies, Podillya.

УДК 94:32(092)(477) Щербицький

Олег БАЖАН*

Володимир Щербицький та дисиденти (за документами КДБ та ЦК КП України)

Мета дослідження – спираючись на виявлені документи і матеріали, дослідити ідеологічну політику Володимира Васильовича Щербицького (1918–1990) на посаді першого секретаря ЦК КПУ (з 1972 р.), визначити його особисте ставлення до дисидентського руху в Українській РСР.

Методологія та методи. Провідними для дослідження стали антропологічний та просопографічний принципи. Проблемно-хронологічний підхід зумовив принципи відбору архівних матеріалів. У процесі дослідження основних етапів політичної біографії В. Щербицького були використані порівняльно-історичний, культурно-історичний та психологічний методи та застосований мікроісторичний підхід.

---

* *Бажан Олег Григорович* – старший науковий співробітник відділу історії державного терору радянської доби Інституту історії України НАН України [ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2328-4512>; bazhandio@ukr.net]

Висновки. Посилення ідеологічного та морального тиску на суспільно-політичне життя в УРСР, зокрема переслідування дисидентського руху, упродовж 1970-х рр. пов'язане з діяльністю В. Щербицького та його креатурою Валентином Маланчуком. В. Щербицький поділяв курс кремлівського керівництва щодо обмеження компетенції республіканських органів управління в ухваленні рішень. У свою чергу, це спричинило нові імпульси політики русифікації в УРСР. Палкий прихильник тези про «зближення націй і досягнення їхньої повної єдності», В. Щербицький, услід за Л. Брежневим, відмовився від вживання назви «український народ» і використовував поняття «народ України». Володимир Щербицький особисто контролював агентурно-оперативну діяльність Комітету держбезпеки при Раді Міністрів УРСР, спрямовану на придушення опозиційного руху в Україні. Як наслідок, у в'язницях і таборах опинилися найбільш активні та послідовні учасники українського національного руху, які прагнули об'єднати зусилля для створення умов вільного розвитку радянської України, а також окремі громадяни, котрі висловлювали своє невдоволення існуючим державним й суспільним ладом.

Ключові слова: В. Щербицький, дисидентський рух, Комітет державної безпеки при РМ УРСР.

Діапазон суджень вітчизняних дослідників в галузі історії української політичної еліти ХХ ст. про постать багатолітнього партійно-радянського очільника, першого секретаря ЦК КП України Володимира Щербицького є досить великий: від позитивної оцінки його в ролі «міцного господарника» до формування образу «русифікатора», «останнього могіканина застою». Незважаючи на очевидний дослідницький прорив в аналізі особи та діяльності Володимира Щербицького істориками В. Бараном, В. Даниленком, Ю. Латишем, Д. Табачником, Ю. Шаповалом, О. Якубцем¹, у сучасній українській історіографії бракує

¹ Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) – К.: Альтернативи, 1999. – 304 с.; Табачник Д. Апостол застою: Ескіз до політичного портрета Володимира Щербицького // Вітчизна. – 1992. – № 9. – С. 159–163; № 10. – С. 107–113; № 11. – С. 119–123; Шаповал Ю.І. В. Щербицький: особа політика серед обставин часу // Укр. істор. журн. – 2003. – № 1. – С. 118–129; Якубець О.А. Щербицький та ідеологія: до питання щодо причин «маланчуківщини» // Укр. істор. журн. – 2014. – № 5. – С. 107–125; Щербицький Володимир Васильович. Політичний портрет на фоні епохи. – К.: Видав. дім «АДЕФ-Україна», 2018. – 888 с. та ін.

праць, що розкривають ставлення представника вищої партійно-господарської номенклатури СРСР до національного та мовного питання, дисидентського руху в Українській РСР.

Значні перестановки у вищих ешелонах влади у Кремлі у жовтні 1964 р., що відбувалися на тлі подолання парадності, волюнтаризму і суб'єктивізму, ознаменували собою чергову зміну політичного курсу в СРСР. Нова правляча партійно-радянська верхівка на чолі з Л. Брежнєвим обірвала смугу ліберальних реформ, повела рішучу боротьбу з усіма хрущовськими нововведеннями. За критикою діяльності колишнього першого секретаря ЦК КПРС розпочалося плавне згортання процесу де-сталінізації радянського суспільства. Консервативні та реакційні тенденції в ідеологічному і політичному житті в середині 1960-х рр. поступово втягували країну в стан глибокого формацийного застою. Впроваджуючи жорсткий консервативний курс на зміцнення авторитарно-бюрократичного ладу, лідери нової хвилі, зокрема Л. Брежнєв, демонстрували свою прихильність до ресталінізації – збереження і консервації відносин, вибудованих ще у так званий період «культу особи».

Повернення до сталінських методів управління, щоправда, в дещо пом'якшеній формі, негативно позначилося на політичному становищі України. Політика неосталінізму призвела до обмеження права на ухвалення управлінських рішень і компетенції республіки, а згодом до повного підпорядкування економіки України центральним міністерствам СРСР. Лібералізація національно-культурного життя наштовхнулася на політику русифікації та хвилю політичних арештів української інтелігенції.

І все-таки перші роки перебування при владі Л. Брежнєва позначені найвищим піднесенням автономного курсу українського керівництва, символом якого стала постать першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста. Незважаючи на наступ московських консерваторів, посилення реакції в усіх сферах життя, перший секретар ЦК КПУ П. Шелест намагався відстоювати економічні інтереси України перед Центром, зокрема у збереженні вугільної промисловості Донбасу, прихильно ставився до українського національно-культурного відродження.

Однак проведення П. Шелестом автономістського курсу, його самостійність у вирішенні питань, «місництво та прояви націоналізму» не сподобалися союзному керівництву. У квітні 1973 р. було інспіровано кампанію проти його книги «Україно наша радянська». Політбюро ЦК КПУ констатувало, що автор книги, розглядаючи важливі принципові питання,

«відійшов від партійних позицій, не дав чіткого класового аналізу й оцінки окремих історичних явищ, ідеалізував українське козацтво і Запорозьку Січ».

Видана тиражем 100 тис. примірників, книга була вилучена з продажу і бібліотек. П. Шелеста вивели зі складу політбюро ЦК КПРС «за станом здоров'я» і відправили на пенсію.

Одну з провідних ролей у знятті П. Шелеста відіграв Голова Ради Міністрів УРСР Володимир Щербицький, який належав до так званого «дніпропетровського ядра» партійно-радянської когорти кадрів СРСР. Своім призначенням у травні 1972 р. на посаду першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицький завдячував Л. Брежнєву, якого знав із часів спільної праці у Дніпропетровську.

Зміщення П. Шелеста і заміна його слухнянішим В. Щербицьким зумовили подальші кадрові зміни, що проводилися під приводом «оздоровлення апарату ЦК КПУ». На жовтневому 1972 р. пленумі ЦК КПУ був звільнений від обов'язків секретаря ЦК Компартії України з ідеологічних питань Ф. Овчаренко, звинувачений у «непослідовності і безпринципності». Його наступником було обрано теоретика і борця з українським націоналізмом Валентина Маланчука. Вже з перших кроків перебування на високій партійній посаді В. Маланчук усіяко прагнув підтвердити свою репутацію «патріота-інтернаціоналіста». Він рішуче взявся за ліквідацію навіть незначних здобутків, здійснених з ініціативи української інтелігенції у сфері національно-культурної політики в 1950–1960-х рр.

Період перебування В. Маланчука на посаді головного ідеолога ЦК КПУ (1972–1979 рр.) отримав назву «епоха маланчукізму», для якої були характерні різке зростання політичних репресій, жорсткий ідеологічний пресинг творчої інтелігенції, нищівні руйнації в українській національній культурі. З волі та політичного розрахунку В. Щербицького саме Валентин Малан-

чук став публічним натхненником розгортання кампанії боротьби з націонал-комунізмом, реалізації заходів, спрямованих на штучне звуження сфери вжитку української мови, натхненником перманентних ідеологічних «чисток» у Спілці письменників України, академічних установах республіки.

Як досвідчений партапаратник Володимир Щербицький волів залишатися над «сутичкою», уникати на свою адресу ха-

Валентин Маланчук.

рактеристики «ідеологічного диктатора», нав'язавши образ погромника української культури Валентину Маланчуку.

Документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Галузевого державного архіву СБ України дозволяють твердити, що з приходом до влади Володимира Щербицького розпочався справжній погром наукових установ, творчих спілок, громадських організацій. Однозначна підтримка лінії кремлівського керівництва щодо України В. Щербицьким спричинила нові імпульси політики русифікації у республіці. Палкий прихильник тези про «зближення

націй і досягнення їх повної єдності», В. Щербицький услід за Л. Брежневим відмовився від терміна «український народ» і почав уживати поняття «народ України».

У другій половині 1960–1980-х рр. вищим партійним керівництвом УРСР послідовно здійснювалися заходи, спрямовані на русифікацію дошкільної, середньої спеціальної та вищої освіти. Українська мова почала зникати з офіційного вжитку. Курс на русифікацію політичного життя значно пришвидшився в лютому 1976 р., коли очільник українських комуністів виголосив звітну доповідь на XXV з'їзді Компартії України російською мовою. Така практика призвела до суттєвого звуження сфери

вжитку української мови на всіх наступних партійних з'їздах, пленумах, конференціях, сесіях Рад, зборах, семінарах, в управлінських структурах.

У часи перебування В. Щербицького при владі активно втілювалися у життя постанови ЦК КПРС від 31 червня 1978 р. «Про подальше вдосконалення вивчення й викладання російської мови в союзних республіках» та програма русифікації шкільної освіти, ініційована постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 26 травня 1983 р. «Про подальші заходи щодо вивчення російської мови в загальноосвітніх школах та інших навчальних закладах союзних республік».

Із перших днів перебування на посаді першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицький відразу долучився до придушення найменших проявів інакодумства. У першій декаді червня 1972 р. він отримав доповідну записку Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР про діяльність директора Всесоюзного науково-дослідного та проектно-конструкторського інституту нафтохімічної та нафтопереробної промисловості (ВНДІПКнафтохім) Володимира Скляра. Останній не чинив спротиву еміграційним настроям серед співробітників установи і всупереч настановам партійних органів залучив до роботи доктора хімічних наук Г. Ф. Дворка, який відкрито виступив проти вводу радянських військ до Чехословаччини та

«пригрів націоналістично налаштованого економіста Антонюка»².

Володимир Щербицький ухвалив рішення:

«Цілком особисто. Тов. Титаренко О.А. Прошу підготувати пропозиції про перевірку цього Інституту і зміцнити його керівництво. 6.6.[19]72 р.»³.

Розправа не забарилася. Секретаріат ЦК Компартії України звинуватив фундатора ВНДІПКнафтохім, кавалера орденів Ле-

² Антонюк Зиновій Павлович (1933 р. н.) – інженер-економіст, публіцист. У січні 1972 р. заарештований органами КДБ і у серпні 1972 р. засуджений за ст. 62 ККУРСР (антирадянська агітація та пропаганда) на 7 років таборів суворого режиму і 3 роки заслання.

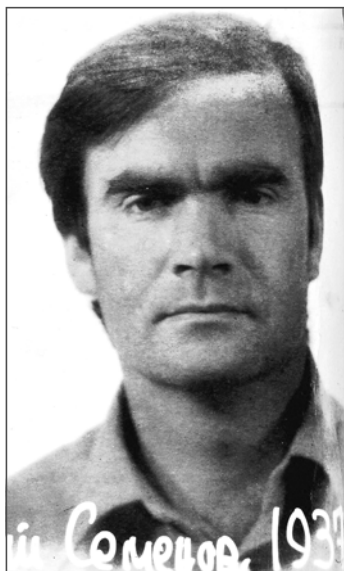
³ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 1045, арк. 358.

ніна та Трудового Червоного прапора Володимира Тимофійовича Скляра в

«ігноруванні партійних принципів у підборі, розстановці та вихованні кадрів»

та звільнив його з посади директора без права продовження роботи в Інституті⁴.

На контролі у першого секретаря ЦК КПУ перебувало питання, пов'язане з діяльністю Інституту філософії АН УРСР. КДБ при РМ УРСР неодноразово інформував високопоставленого партійного функціонера про «ворожу та ідеологічно шкідливу діяльність» співробітників Інституту філософії Є. Пронюка, В. Лісового, В. Цимбал. 7 липня 1972 р. В. Щербицький схвалив ініціативність чекістів й агентурно-оперативні заходи спец-

Василь Лісовий.

Євген Пронюк.

⁴ Ішук Ю., Шкарапута Л. Скляр Володимир Тихонович (14.07.1923–09.03.1998). Короткий нарис життя та творчості // Катализ і нефтехимія. – 2003. – № 11. – С. 108.

служби, щоб «схопити на гарячому» бібліографа бібліотеки Інституту філософії АН УРСР Євгена Пронюка під час тиражування «самвидаву»⁵. Згодом, 11 липня 1972 р., доручив завідувачу відділу культури ЦК КП України П. Федченку

«провести необхідні заходи по Інституту і внести пропозиції по кадрах»⁶.

Внаслідок «оздоровлення морального клімату» наукового колективу були звільнені з роботи Сергій Кудря, Василь Вишневець, Світлана Кириченко, Вікторія Цимбал, Федір Конак, Володимир Жмир, Микола Роженко, виключений з лав КПРС Василь Лісовий⁷.

Під неусипною опікою співробітників КДБ перебувала авторка оригінальної монографії «Міста України в другій половині XVII ст.», доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу феодалізму Інституту історії АН УРСР Олена Компан. На початку липня 1972 р. голова Комітету держбезпеки при РМ УРСР В. Федорчук вирішив ознайомити першого секретаря ЦК КПУ Володимира Щербицького з деякими витягами із оперативного «досьє» на Олену Компан. Неабиякий авторитет історика серед українських дисидентів, посильна участь у функціонуванні «громадської каси» допомоги політв'язням, участь Олени Станіславівни у несанкціо-

Олена Компан. 1934 р.
ЦДАМЛМУ, ф. 279, оп. 3, спр. 74, арк. 1.

⁵ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 1049, арк. 185.

⁶ Там само, арк. 248.

⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 17, спр. 127, арк. 35.

нованих мітингах у травневі дні поблизу пам'ятника Тараса Шевченка, неприховані «націоналістичні висловлювання» у колі друзів та колег по роботі викликали у Володимира Щербицького гнів. Він простежується у змісті резолюції на документі з грифом «Совершенно секретно»:

«Надо убрать с Института»⁸.

За задумом першого секретаря, позбавлення роботи Олени Станіславівни мало відбутися не за політичними мотивами. «Пікантну справу» було доручено керівництву Інституту історії АН УРСР. Вже наприкінці липня 1972 р. Президія академії наук УРСР ухвалила постанову «Про дальше вдосконалення тематичної спрямованості науково-дослідної роботи, структури та кадрового складу установ секції суспільних наук АН УРСР». Документ передбачав скорочення фонду зарплати установ секції на 4%. Це стало формальною підставою для звільнення «за скороченням штату» працівників, яким ставилася у провину близькість до осіб, заарештованих 1972 р. за політичними обвинуваченнями. Наказ № 152 по Інституту історії АН УРСР від 12 вересня 1972 р., підготовлений у відповідності з постановою Президії АН УРСР від 31 липня 1972 р., передбачав скорочення за штатним розкладом старших наукових співробітників О. С. Компан, О. М. Апанович, молодшого наукового співробітника Я. І. Дзири.

Дізнавшись з доповідної записки голови КДБ при РМ УРСР В. Федорчука про антирадянську діяльність завідувача фондами Музею народної архітектури та побуту (Пирогово) Бориса Ковгара, Володимир Щербицький на документі залишив резолюцію наступного змісту:

«т. Федченко. Проверити, кому доручено створити цей музей?»⁹.

Наприкінці 1972 р. виникла «справа» Інституту археології. Його директор член-кореспондент Федір Шевченко та інші провідні співробітники наукової установи обвинувачувалися в допущенні цілого ряду «історичних, методологічних і теоре-

⁸ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 3, спр. 10, арк. 158–161.

⁹ Там само, оп. 1, спр. 1051, арк. 265.

тичних помилок». Спроба вчених поновити щорічник «Київська старовина» розцінювалася в ЦК КП України як прояв націоналізму, оскільки в ньому

«[...] не висвітлювався зв'язок київських матеріалів з пам'ятниками Північної та Північно-Східної Русі».

Дратувала партійних чиновників і сама назва щорічника, яка нібито

«повторювала назву дореволюційного журналу буржуазно-ліберального напрямку»¹⁰.

Жорсткій, здебільшого необґрунтованій критиці був також підданий відомий український археолог І. Г. Шовкопляс за бібліографічний покажчик «Розвиток радянської археології на Україні» (1917–1966 pp.). Провина науковця полягала в тому, що він усмілився згадати у виданні «небажані імена» – Івана Багряного, Аркадія Любченка, Івана Огієнка, Олександра Оглоблина, Наталії Полонської-Василенко, Романа Смаль-Стоцького¹¹.

Жодний вияв інакодумства, просто нестандартний погляд на загальновідомі речі не залишалися безкарними. Зокрема, негативну оцінку В. Щербицького викликала позиція поета Бориса Олійника, який, за оперативними даними радянських спецслужб, у приватній бесіді заявив:

«Мені набридло виключати з Союзу письменників».

Йшлося про розгляд на засіданні президії СПУ 27 червня 1972 р. питання про виключення з творчої професійної організації літераторів радянської України старшого наукового співробітника Інституту літератури АН УРСР, кандидата філологічних наук, письменника Володимира Іванисенка. За відмову бути присутнім на засіданні президії Спілки радянських письменників України (СРПУ), на якій розглядалася персональна справа поширювача самвидаву В. Іванисенка, В. Щербицький вирішив в оригінальний спосіб покарати «некерованого» Бориса Олійника. Очільник республіканської партійної організації віддав наказ другому секретарю ЦК КПУ Івану Лутаку «втрути-

¹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 867, арк. 160–166.

¹¹ Там само, арк. 184–188.

тися» в процес висунення президією СРПУ збірки поезій Бориса Олійника «На лінії тиші» (видавництво «Дніпро», 1972 р.) на здобуття всесоюзної премії імені Ленінського комсомолу та підготувати негативну рецензію на книгу поета¹².

У червні 1972 р. В. Щербицький закликав ідеологічні підрозділи ЦК КПУ «розібратися» з Олесем Бердником і розробити чіткий план, націлений на усунення письменника-фантаста зі Спілки письменників України¹³.

Одночасно з ідеологічною проробкою у рядах Спілки радянських письменників України В. Щербицький переймався чистою студентських лав. Опираючись на інформацію радянських органів держбезпеки про причетність абітурієнта Львівського державного університету Романа Калапача до встановленні прапорів Української повстанської армії 9 травня 1972 р. у селищі Стебник Львівської області на території калійного заводу та місцевого клубу, високопосадовець дав розпорядження по лінії КДБ зробити все належне для відмови юнаку у вступі до ВНЗ¹⁴.

Автори книги «Щербицький Володимир Васильович. Політичний портрет на фоні епохи» стверджують, що у добу Щербицького не відбувалися масові арешти представників опозиційного руху, як це було за часів його попередника Петра Шелеста. На думку упорядників видання, затримання громадян органами держбезпеки за антирадянські висловлювання та за розповсюдження самвидаву після приходу В. Щербицького до влади наприкінці травня 1972 р. мали поодинокий характер. Як керівник республіканської партійної організації В. Щербицький був докладно поінформований головою КДБ при РМ УРСР Віталієм Федорчуком про перебіг кримінальних справ на українських дисидентів. Однак втручався тільки в тому випадку «коли хтось із засуджених був готовий розкаятися і засудити свою антирадянську діяльність»¹⁵.

¹² ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 спр. 1051, арк. 168.

¹³ Там само, оп. 3, спр. 10, арк. 139, 150.

¹⁴ Там само, арк. 252.

¹⁵ Щербицький Володимир Васильович. Політичний портрет на фоні епохи. – С. 260.

Насправді резолюції В. Щербицького на доповідних записках, інформаційних матеріалах та спецповідомленнях КДБ при Раді Міністрів УРСР в ЦК Компартії України, що зберігаються у фонді 16 Галузевого державного архіву Служби безпеки України, свідчать про те, що прояви «акту гуманізму» з боку партійного лідера УРСР мали слугувати лише ослабленню та дискредитації дисидентського руху.

Не витримав тиску слідчих КДБ і зголосився продемонструвати на сторінках партійної преси свою лояльність до радянської влади самотній поет Микола Холодний. Як свідчать архівні документи, на початку червня 1972 р. Володимир Щербицький висловив бажання посприяти М. Холодному, який в ході розслідування кримінальної справи відмовився від своїх ідеалів та політичних переконань,

«в працевлаштуванні, наданні житла та публікації патріотичних віршів»¹⁶.

Відомо, що В. Щербицький «замовив» у КДБ проведення моніторингу суспільних настроїв та висловлювань з боку української інтелігенції на покайний виступ М. Холодного у «Літературній Україні». Розчарування в ефективності проведеного пропагандистського заходу чекало В. Щербицького після доповіді голови КДБ В. Федорчука. Останній стверджував, що серед обивателів міцно засіла думка про те, що

«Спілка письменників – це націоналістичне кубло»¹⁷.

Понад рік був ув'язнений у слідчому ізоляторі КДБ критик і літературознавець Іван Дзюба, якого заарештували 18 квітня 1972 р. Проти авторитетного українського дисидента були задіяні всі можливі засоби: від широкого засудження в засобах масової інформації до залякування родини. Після шаленого тиску і психологічної обробки І. Дзюба у жовтні 1972 р. звернувся до Президії Верховної Ради УРСР з проханням про помилування, визнавши всю свою колишню діяльність «політично шкідливою». Прохання І. Дзюби «підтримав» Володимир Щербицький,

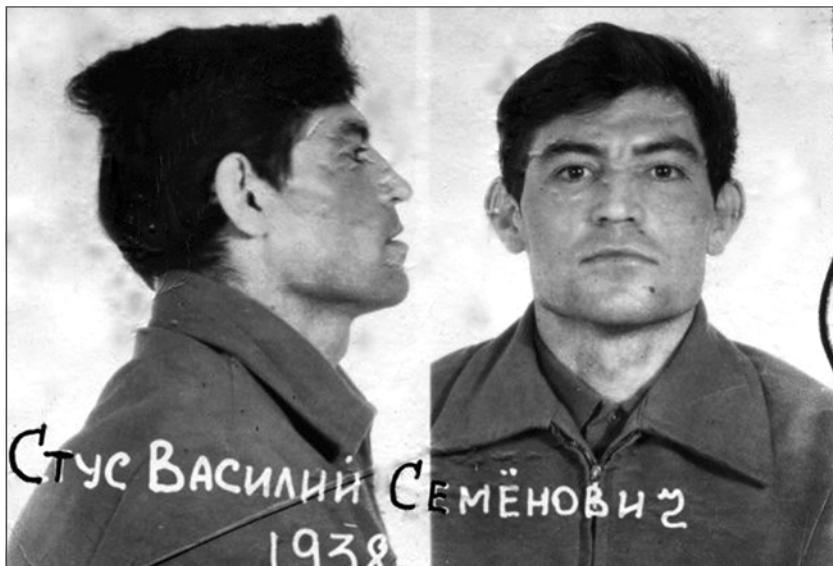
¹⁶ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 1945, арк. 257.

¹⁷ Там само, спр. 1051, арк. 16.

який прислухався до аргументів голови КДБ при РМ УРСР В. Федорчука, викладених у листі до ЦК КПУ від 2 листопада 1973 р.:

«Помилування Дзюби Президією Верховної Ради УРСР, його особистий виступ в пресі з засудженням своєї антирадянської діяльності і викриттям антирадянської сутності українського націоналізму, відмова від колишніх своїх поглядів, серйозно скомпрометують його перед зарубіжними центрами ОУН і націоналістичними елементами в республіці, поставлять Дзюбу в стан ізоляції і недовір'я зі сторони націоналістичних елементів, що буде сприяти остаточному його ідейному роззброєнню, перевихованню і відриву від націоналістичного середовища»¹⁸.

Менш поблажливим і гуманним В. Щербицький проявив себе у вирішенні подальшої долі заґратованого поета Василя Стуса. У першій декаді жовтня 1972 р., звинувачений у поширенні «самвидаву» та проведенні антирадянської агітації В. Стус звернувся до В. Щербицького із заявою та проектом відкритого по-

Василь Стус. Фото із кримінальної справи.

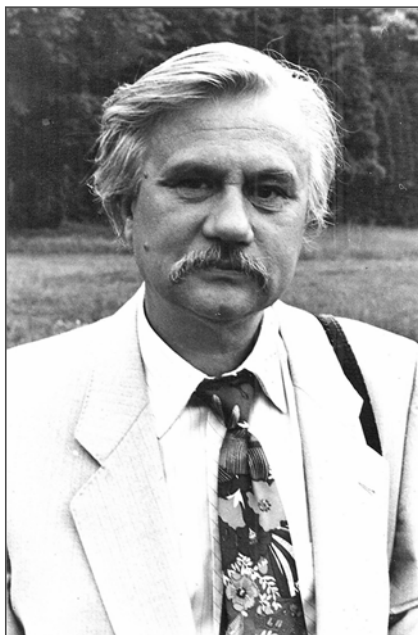
¹⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 10, спр. 1475, арк. 60.

каянного листа до газети «Літературна Україна». Вердикт першого секретаря ЦК КПУ на звернення літератора був достатньо суворим:

«Вирішено: лист публікувати не є доцільним, так як він нещирий і не розкриває суті злочинів»¹⁹.

Незважаючи на «вагомні результати» діяльності органів КДБ УРСР по нейтралізації опозиційного руху (за ґратами у 1972–1973 рр. опинилося понад 70 дисидентів), вони викликали певні нарікання з боку Володимира Щербицького. Перший секретар ЦК КПУ був невдоволений підготовкою судового процесу над поетом Ігорем Калинцем у Львові у листопаді 1972 р., поведінкою свідків, поганим забезпеченням атмосфери осуду «завзятого націоналіста»²⁰.

На активізації діяльності органів КДБ наполягала постановою політбюро ЦК КПУ від 23 лютого 1973 р. Основний акцент робився на необхідності вивчення настроїв і намірів колишніх учасників ОУН та УПА, «зміцнення політично зрілими кадрами окремих ідеологічних установ та організацій, на роботу в які проникли націоналістично настроєні особи»²¹. Вже в другій половині 1970-х рр. були передані до суду кримінальні справи українських націоналістич-

Ігор Калинець.

¹⁹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 1056, арк. 174.

²⁰ Там само, арк. 321.

²¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр 166, арк. 26–27.

них організацій, які спиралися на традиції ОУН. Серед них: у Тернопільській області – «Армія» (1974 р., керівник Василь Триш); Івано-Франківській області – «Гомін» (1975 р., керівник Михайло Слободян), «Український національний фронт» (1979 р., керівник Микола Крайник).

У цей період були засуджені за розповсюдження «самвидавчу» Микола Гамула, Роман Гайдук, Микола Гуцул, Оксана Попович та інші. У 1976 р. «нове оперативне розгортання» отримала «справа Блок» (блок українського націоналістичного підпілля з закордонними націоналістичними організаціями, органічно пов'язана з «справою Я. Добоша» [січень–червень 1972 р.] та її відгалуженнями).

За згоди вищого політичного керівництва Української РСР наприкінці 1970-х – початку 1980-х рр. органи КДБ нанесли превентивного удару по організаторам і учасникам Гельсінського руху у республіці. Відстежуючи погром Української громадської групи сприяння Гельсінських угод, Володимир Щербицький настійно радив спецслужбам «не давати приводів для шумування на Заході» та ретельно готуватися до профспілкових зборів у санаторії 4 Управління Міністерства охорони здоров'я «Конча-Заспа» над дружиною керівника УГГ Раїсою Руденко²², судовим процесом у Дружківці над фундаторами легальної правозахисної організації Миколою Руденком та Олексою Тихим.

Особливого значення надавав В. Щербицький судовому процесу над видавцями «Українського вісника» (№ 7–8) лікарем-стоматологом з м. Червонограда Львівської області Степаном Хмарою, відповідальним секретарем «Українського біохімічного журналу» Олесем Шевченком, старшим інженером Київського виробничого об'єднання «Електронмаш» Віталієм Шевченком.

Судові процеси над інакодумцями в добу В. Щербицького відбувалися навіть тоді, коли в країні Рад було проголошена політика «перебудови» – до грудня 1986 р.

Таким чином, наведені приклади розкривають практику боротьби правлячого режиму на чолі з В. Щербицьким з інако-

---

²² ГДА СБ України, ф. 16, оп. 7, спр. 14, арк. 77.

В. Щербицький і В. Маланчук. 1970-ті рр.

думством, внаслідок якої у в'язницях і таборах опинилися найбільш активні та послідовні учасники українського національного руху, що прагнули об'єднати зусилля для створення умов вільного розвитку радянської України, а також окремі громадяни, котрі висловлювали своє невдоволення існуючим державним й суспільним ладом.

Посилення ідеологічного та морального тиску в УРСР 1970-х рр. пов'язане з Володимиром Щербицьким та його креатурою Валентином Маланчуком. Підтримка В. Щербицьким лінії кремлівського керівництва щодо обмеження компетенції республіканського керівництва в ухваленні управлінських рішень зокрема, спричинила нові імпульси політики русифікації в УРСР. Палкий прихильник тези про «зближення націй і досягнення їх повної єдності», В. Щербицький услід за Л. Брежнєвим відмовився від терміна «український народ» і почав ужи-

вати поняття «народ України». Володимир Щербицький особисто контролював агентурно-оперативну діяльність Комітету держбезпеки при Раді Міністрів УРСР, спрямовану на придушення опозиційного руху в Україні.

REFERENCES

1. Baran, V., Danylenko, V. (1999). *Ukraina v umovakh systemnoi kryzy (1946–1980-i rr.)*. Kyiv: Alternatyvy. [in Ukrainian].
2. Ishchuk, Yu., Shkaraputa, L. (2003). Skliar Volodymyr Tykhonovych (14.07.1923–09.03.1998). *Korotkyi narys zhyttia ta tvorchosti. Katalyz y neftekhymyia*, 11, 108. [in Ukrainian].
3. Paton, B. (Ed.). (2018). *Shcherbytskyi Volodymyr Vasylovych. Politychnyi portret na foni epokhy*. Kyiv: Vydavnychi Dim «ADEF-Ukraina». [in Ukrainian].
4. Shapoval, Yu. (2003). Shcherbytskyi: osoba polityka sered obstavyn chasu. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 1, 118–129. [in Ukrainian].
5. Tabachnyk, D. (1992). Apostol zastoiu: Eskiz do politychnoho portreta Volodymyra Shcherbytskoho. *Vitchyzna*, 9, 159–163; 10, 107–113; 11, 119–123. [in Ukrainian].
6. Yakubets, O. (2014). Shcherbytskyi ta ideolohiia: do pyttannia shchodo prychnyn «malanchukivshchyny». *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5, 107–125. [in Ukrainian].

Bazhan O. Volodymyr Shcherbytsky and dissidents (according to the documents of the KGB and the Central Committee of the Communist Party of Ukraine)

The purpose of the study – to trace the ideological policy of Volodymyr Shcherbytsky (1918–1990) in a position of the first secretary of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine (since 1972), to find out his personal attitude to the dissident movement in UkrSSR.

Methodology and methods. The leading methods for this survey were the anthropological and prosopographical principles. The problem-chronological approach has determined the principles of selecting archival materials. In the process of studying the main stages of Volodymyr Shcherbytsky's political biography, comparative-historical, cultural-historical and psychological methods were used, as far as the micro-historical approach.

Conclusions. The growth of ideological and psychological pressure on social and political life, in particular – the prosecution of the dissident move-

ment, during the 1970th relates to the activities of the Volodymyr Shcherbytsky and his protegee Valentyn Malanchuk. Shcherbytsky agreed with the Kremlin leaders that the frame of reference of the republican authorities should be narrowed. As a result, this led to the new bursts of the russification policy in UkrSSR. Shcherbytsky was the fierce supporter of the thesis about «the rapprochement of nations and the achievement of their full unity». So, he started using the name «people of Ukraine» instead of «Ukrainian people». He personally controlled the agent operational activity of the Committee for State Security, aimed to suppress the opposition movement in Ukraine. As a result, the most active and consecutive members of the Ukrainian national movement, who tried to cooperate in order to create the conditions for free development of the Soviet Ukraine, and some ordinary citizens, who took risk to speak out the dissatisfaction with the existing order, found themselves in prisons and cages (forced labor camps).

Key words: Volodymyr Shcherbytsky, dissident movement, Committee for State Security under the Council of Ministers of the UkrSSR.